

Urszula KUSIO

Rodziny zastępcze. Próba typologii

Substitute Families. A Typology

Niemal każdy zetknął się z problemami dzieci, które są pozbawione możliwości normalnego rozwoju i wychowania w swych naturalnych rodzinach. Problemy te przeniknęły już w pewnym stopniu do świadomości społecznej, ale czy naprawdę są znane? Uważam, że występuje tu zbyt dużo uproszczeń i błędnych wyobrażeń.

Jedną z ważniejszych spraw jest wyraźne odróżnienie rodziny zastępczej od adopcji (w terminologii prawniczej — przysposobienia). Najbardziej charakterystyczną cechą adopcji, niezależnie od jej formy, jest stworzenie pomiędzy dzieckiem a adoptującymi je rodzicami takiej rodzinnej więzi prawnej, jaka istnieje pomiędzy dzieckiem a rodzicami naturalnymi. Adopcja, jako trwały stosunek rodzinny, nie wygasa z chwilą uzyskania przez dziecko pełnoletności ani też w wyniku śmierci dziecka lub przysposabiających. Jej rozwiązanie jest bardzo utrudnione, a w niektórych przypadkach zupełnie niemożliwe.¹ Inaczej przedstawia się ten problem w sytuacji rodziny zastępczej. Dziecko jest tu wzięte na wychowanie na pewien okres. Zwykle jest on zdeterminowany charakterem przyczyny, która doprowadziła do umieszczenia dziecka poza własną rodziną. Z istoty rzeczy nie będzie to jednak czas dłuższy niż do uzyskania przez dziecko samodzielności. Istnieje tu również możliwość zrezygnowania z pieczy nad dzieckiem przez rodzinę zastępczą.

Nie są to, oczywiście, wszystkie powody, dla których nie można utożsamiać rodziny zastępczej z rodziną adopcyjną. Nie upoważnia do tego nawet układ faktycznych stosunków pomiędzy dzieckiem a rodzicami zastępczymi, choćby pod wieloma względami przypominał układ w rodzinie

¹ M. S a f j a n: *Osamotnione dzieci. Rodziny zastępcze i rodzinne domy dziecka*, Warszawa 1983, s. 15.

adopcyjnej. Literatura dotycząca tej problematyki jest dosyć obszerna. Instytucja rodzin zastępczych ma w Polsce kilkudziesięcioletnią tradycję, sięgającą okresu międzywojennego. Rodziny zastępcze tworzone z inicjatywy miast, wydziałów opieki społecznej i osób prywatnych, zanim jeszcze oficjalnie uznało tę formę Ministerstwo Opieki Społecznej w roku 1934.² Początkowo działalność opiekuńcza miała charakter filantropijny i była podejmowana głównie z pobudek religijnych. Obecnie problematyka rodzin zastępczych uległa znacznej komplikacji, podobnie jak cała rzeczywistość społeczna.

Złożoność przedmiotu badawczego stwarza konieczność przyjęcia pewnych założeń porządkujących. Ułatwią one czy nawet umożliwią analizę praktyczną oraz teoretyczną różnorodnych aspektów funkcjonowania rodzin zastępczych. W literaturze prawniczej, pedagogicznej i socjologicznej względnie często spotykamy funkcjonalne ujęcie rodzin zastępczych. Na podstawie specjalizacji funkcji opiekuńczych możemy wyróżnić trzy podstawowe typy rodzin zastępczych.

1. *T e r a p e u t y c z n a* rodzina zastępcza, czyli rodzina podejmująca się opieki nad dzieckiem wymagającym, ze względu na stan zdrowia, szczególnej troski i stosowania stałych specjalistycznych zabiegów leczniczych oraz wychowawczych. Odmienność rodziny tego typu wiąże się ze sposobem kwalifikowania do niej dziecka (odpowiednie badania lekarskie są tu koniecznością, a nie postulatem), z wysokością pomocy materialnej a także zagwarantowania dziecku stałej opieki specjalistycznej.

2. *W r e s o c j a l i z a c y j n e j* rodzinie zastępczej wychowuje się dzieci, które nie wkroczyły jeszcze na drogę przestępstwa, ale ich postępowanie ujawnia daleko posuniętą demoralizację i społeczne niedostosowanie bądź też dzieci te są demoralizacją zagrożone. Umieszczenie dziecka w resocjalizacyjnej rodzinie zastępczej ma na celu odizolowanie go od szkodliwych wychowawczo wpływów środowiska. Ten typ rodziny zastępczej jest wciąż rzadkością. Stopień trudności w sprawowaniu pieczy nad dzieckiem znacznie tu wzrasta.

3. *P r e a d o p c y j n a* rodzina zastępcza przyjmuje dziecko z zamiarem adopcji. Nie każda rodzina zastępcza podejmuje się opieki nad dzieckiem z takim zamiarem. Niekiedy okres przebywania małoletniego w rodzinie zastępczej jest dokładnie określony. Rodzina preadopcyjna jest zasadniczo zdecydowana na przysposobienie. Wcześniejsze powierzenie jej opieki nad dzieckiem może być wykorzystane na dokonanie ustaleń niezbędnych dla dziecka i orzeczenia adopcji (zebranie informacji o przysposabiających, ustalenie prognozy rozwojowej dziecka). Z formalnego punktu

² G. Firlit: *Instytucja rodziny zastępczej*, „Problemy Rodziny” 1979, nr 5, s. 31.

widzenia umieszczenie dziecka w preadopcyjnej rodzinie zastępczej jest traktowane jako umieszczenie w normalnej rodzinie zastępczej. Nie ma normatywnie uregulowanego czasu trwania okresu preadopcyjnego.

Zasadny wydaje się dychotomiczny podział rodzin zastępczych według cechy pokrewieństwa lub jego braku między rodziną zastępczą a naturalną. Mamy zatem: a) rodziny zastępcze spokrewnione, b) rodziny zastępcze niespokrewnione (obce). To rozróżnienie wydaje się uzasadnione również przez to, że motywy przyjęcia dziecka do rodziny zastępczej są często odmienne. W odniesieniu do zastępczej rodziny spokrewnionej przeważają sprawy sumienia i poczucia moralnego obowiązku. Te rodziny stosunkowo rzadziej decydują się na adopcję niż rodziny zastępcze obce.³

Kolejne kryterium pozwala wyczerpująco uzupełnić prezentowaną typologię, oczywiście w stopniu dla typologii możliwym. Typy rodzin zastępczych są wyróżnione na podstawie charakterystyki rodziny, która staje się rodziną zastępczą.

1. Rodzina zastępcza pełna (matka i ojciec):
 - a) bezdzietna,
 - b) posiadająca dzieci.
2. Rodzina zastępcza niepełna (osoba samotna):
 - a) bezdzietna,
 - b) posiadająca dzieci.

Procesy opiekuńcze i wychowawcze przebiegają w odmienny sposób w różnych rodzinach zastępczych. Jednym z czynników różnicujących jest wychowywanie dziecka wspólnie z rodzeństwem. Rodzeństwo jest elementem wzbogacającym uczuciowo i emocjonalnie. Dzięki niemu zwiększa się ilość interakcji w grupie rodzinnej. Dlatego przy dokonywaniu analizy procesów socjalizacyjnych w rodzinach zastępczych ten aspekt powinien być uwzględniany. Musi też być wzięty pod uwagę czynnik ekonomiczny. Przedstawienie pełnego katalogu świadczeń, przysługujących rodzinie zastępczej przekracza zakres tych rozważań. W niniejszej analizie użyteczne będzie odnotowanie pomocy pieniężnej państwa jako elementu stymulującego zakładanie rodzin zastępczych. Spadek liczby dzieci w rodzinach zastępczych był łatwo zauważalny w latach 1950—1970.⁴ Przyczyn zahamowania rozwoju instytucji rodzin zastępczych należy szukać w polityce opiekuńczej państwa w tym okresie. Wyraźnie preferowano wychowanie w placówkach opieki zakładowej. Sytuacja jednak uległa zmianie i coraz więcej dzieci zaczęło trafiać do rodzin zastępczych. Kolejne rozporządzenia Rady Ministrów, poczynawszy od 1971 roku, podnosiły kwotę przyznawaną

³ M. Antoniewicz: *Motywacja założenia rodziny zastępczej. (W środowisku wrocławskim)*, „Problemy Rodziny” 1979, nr 5, s. 38.

⁴ Firlit: *op. cit.*, s. 34.

jako pomoc stałą i doraźną.⁵ Prawdopodobnie ważna jest nie tylko wysokość przyznawanej sumy. Istotne jest również jej zróżnicowanie, a typ rodziny zastępczej powinien determinować wysokość przyznawanej pomocy. Oczywiście, konieczne jest wypracowanie właściwego systemu przyznawania pomocy materialnej i oparcia go na odpowiedniej typologii rodzin zastępczych.

Z tą problematyką ściśle wiąże się zagadnienie alimentacji rodzin zastępczych. Obowiązek alimentacyjny wobec dzieci wychowujących się poza rodziną naturalną stał się jednym z kryteriów typologii rodzin zastępczych. Możemy spotkać w literaturze dwa rodzaje zastępczych rodzin spokrewnionych: a) spokrewnione w stopniu zobowiązującym do alimentacji (babcie, dziadkowie); b) spokrewnione w stopniu nie zobowiązującym do alimentacji (ciocie, wujkowie, powinowaci).⁶

Należy ustalić, co oznacza sformułowanie „rodzina spokrewniona w stopniu zobowiązującym do świadczeń alimentacyjnych”. W świetle kodeksu rodzinnego i opiekuńczego obowiązek alimentacyjny obciąża krewnych w linii prostej — dziadków oraz rodzeństwo (art. 128). Naturalnie, życie stwarza sytuacje, których nie da się rozwiązać w sposób jednoznaczny.

Motywacje, jakimi kierują się przyjmujący dziecko na wychowanie oraz przyczyny oddawania małoletnich do rodzin zastępczych zobowiązują do przyjęcia kolejnego rodzaju typologii. Odwołuje się ona do charakterystyki rodziny naturalnej, z której dziecko pochodzi. Z tego punktu widzenia wyróżniamy: a) rodzinę zastępczą pełniącą pieczę nad dzieckiem nie mającym rodziny naturalnej, b) rodzinę zastępczą pełniącą pieczę nad dzieckiem mającym rodzinę naturalną. Ta druga sytuacja sprawia, że istnieją cztery warianty kontaktów między rodziną zastępczą a naturalną, które istotnie wpływają na procesy opiekuńczo-wychowawcze w rodzinie zastępczej. Oczywiście, nie zawsze wpływ ten jest pożądanym i pozytywnym. W pierwszym wariantcie zostały zachowane więzy faktyczne i prawne między rodzinami. W drugim przypadku istnieją tylko więzy faktyczne. Trzeci wariant występuje wówczas, gdy między rodziną zastępczą a naturalną istnieją tylko więzy prawne. W wariantcie ostatnim żadne kontakty między rodzinami nie mają miejsca.

Sytuacje druga i trzecia mogą wydać się sztuczne czy nieprawdopodobne. Jednakże bogactwo konfliktów życia rodzinnego dowodzi, że jest inaczej. Nie trzeba dużej wyobraźni, aby uzmysłowić sobie sytuację, w której biologiczni rodzice zostają pozbawieni władzy rodzicielskiej, mogą nawet przebywać w więzieniu. Nie oznacza to jednak, że więzy faktyczne

⁵ *Ibid.*, s. 34—35.

⁶ E. Różańska, A. Tyneński: *Rodzina zastępcza jako forma opieki nad dzieckiem*, Kielce 1981, s. 40.

z dzieckiem, a pośrednio z rodziną zastępczą, w której się znalazło, zostały definitywnie zerwane. Może być utrzymywany kontakt korespondencyjny, mogą mieć również miejsce tzw. widzenia. Natomiast w wypadku nieodebrania rodzicom wszystkim uprawnień składających się na treść władzy rodzicielskiej (ograniczenie władzy rodzicielskiej), nie możemy założyć, że więzy osobiste zostaną utrzymane.

Przy wyróżnianiu typów nie obowiązują rygory podziału logicznego. Typologia nie musi być bowiem rozłączna i wyczerpująca. Dlatego też, korzystając z powyższych propozycji, możemy mieć do czynienia z rodziną zastępczą pełną, która jest jednocześnie spokrewnioną rodziną terapeutyczną. Wymaga podkreślenia również to, że proponowana typologia ma w pewnej mierze charakter postulatywny. Obecnie rodzina zastępcza jest w zasadzie traktowana jako instytucja o jednolitym charakterze prawnym i o identycznych funkcjach opiekuńczo-wychowawczych wobec małoletniego. Zasadne staje się więc pytanie o przydatność typologii rodzin zastępczych, opartej na specjalizacji funkcji, skoro cezurą pomiędzy tymi funkcjami nie rysuje się wyraźnie. Ważne i zasadne jest jej przedstawienie ze względu na niemożliwą do pominięcia swoistość tych funkcji, jak również na aktualność problematyki. Coraz częściej podkreśla się ważność instytucji rodziny zastępczej dla celów resocjalizacji i rehabilitacji.⁷

Należy koniecznie dotrzeć do motywów, którymi kierują się kandydaci na rodziców zastępczych, żeby decyzje o kwalifikacji rodziny na rodzinę zastępczą nie były błędne, a tym samym krzywdzące dla dziecka. Mimo że utrudnione są badania w tym zakresie, nie można z nich zrezygnować, gdyż im wnikliwsza jest diagnoza rodziny, tym mniejsze jest prawdopodobieństwo rozczarowania dla obu zainteresowanych stron.

W opracowaniach o charakterze pedagogiczno-socjologicznym możemy wyodrębnić rodziny kierujące się następującymi motywacjami: altruistycznymi, kompensacyjnymi, utylitarnymi i etycznymi. Motywacje o charakterze altruistycznym wynikają z bezinteresownego pragnienia przyjscia z pomocą dziecku opuszczonemu. Akt pomocy nie wymaga tu uzasadnienia. Ten rodzaj motywacji pojawia się znacznie częściej u rodziców zastępczych, posiadających własne dzieci niż u osób bezdzietnych.⁸

O motywacjach kompensacyjnych możemy mówić w odniesieniu do rodzin, które przez przyjęcie dziecka na wychowanie chcą rozwiązać swoje problemy osobiste lub rodzinne. Dziecko występuje wtedy w roli katalizatora w problemach małżeńskich lub zapewnia towarzystwo jedynakowi. Przy tym typie motywacji niebezpieczeństwo niepowodzeń wychowawczych jest duże.

⁷ E. Zabczyńska: *Rodziny zastępcze terapeutyczne*, „Szkoła Specjalna” 1988, nr 2, s. 192.

⁸ M. Safjan: *Instytucja rodzin zastępczych*, Warszawa 1982, s. 32.

Motywacje utylitarne można odnieść do sytuacji, w których opieka nad dzieckiem przeobraża się w swoiście pojmowaną pracę zawodową, za którą otrzymujemy lub możemy otrzymywać wynagrodzenie. Ten typ podejścia jest przez niektórych autorów uważany za korzystny dla statusu rodziny zastępczej.⁹

Ostatni, czwarty typ motywacji, nazwany tutaj motywacjami etycznymi, jest związany z rodzinami, które kierowały się poczuciem moralnego obowiązku i odpowiedzialności wobec dziecka lub jego rodziców. Wspominano wyżej, że motywacje takie najczęściej występują w rodzinach spokrewnionych z dzieckiem.

Poprzez prezentację różnych ujęć typologicznych starałam się zaakcentować konieczność zróżnicowania szczegółowych dyrektyw społecznych i pedagogicznych, w zależności od szeregu zmiennych towarzyszących funkcjonowaniu rodziny zastępczej. Dla postronnego obserwatora, a niekiedy dla organizatorów opieki nad dzieckiem, orzeczenia sądu nakazujące umieszczenie dziecka w zastępczym środowisku wychowawczym praktycznie niczym się od siebie nie różnią i mają ten sam walor prawny. Dziecko jest kierowane do rodziny zastępczej, a nie do rodziny określonego typu. W polityce społecznej nie można stosować mechanicznie tych samych rozwiązań i środków nie biorąc pod uwagę, jakie czynniki spowodowały konieczność umieszczenia dziecka poza rodziną oraz z jakim dzieckiem mamy do czynienia (np. dziecko chore, zagrożone demoralizacją).

Wieloaspektowe rozumienie rodziny zastępczej — by wymienić ujęcie prawnicze, socjologiczne czy pedagogiczne — nie pozwala na potraktowanie tej instytucji w sposób jednorodny i całościowy. Zmusza do uszczegółowień, a tym samym uwzględnienia pewnych typologii. Mam nadzieję, że typologia przedstawiona w tym artykule w jakimś stopniu przyczyni się do traktowania dobra dziecka jako wartości realizowanej, a nie tylko deklarowanej. W tym też celu przeprowadzone zostały w Lublinie badania obejmujące wszystkie rodziny zastępcze, w których przebywają dzieci w wieku od 6 do 15 lat. Badania przeprowadzone zostały w roku szkolnym 1991/1992. Przedstawione tu ujęcie kwestii rodzin zastępczych stanowi teoretyczny punkt wyjścia, pomocny w empirycznym opracowaniu problemu.

⁹ *Ibid.*, s. 35.

SUMMARY

The article presents a typology of substitute families basing on different criteria. The concept of adoption was clearly distinguished from substitute family. With the specialization of guardianship functions taken into consideration, therapy, resocialization and pre-adoption families were distinguished. Related and unrelated families were also distinguished, as well as complete and incomplete substitute families, and families with and without children. The proposed typology of substitute families serves to show the complexity and many aspects of the investigated phenomenon.